

UN CAPITELL ROMÀNIC D'INFLUÈNCIA ROSSELLONESA A CALDES D'ESTRAC (MARESME)

JOAQUIM GRAUPERA I GRAUPERA

El Maresme és una comarca que conserva poques restes de l'estil romànic. Aquest fet és explicable per l'existència, en la història de la comarca, de moments d'auge econòmic posteriors, que van fer créixer la necessitat d'edificis més capaços, donat l'increment de població, i d'edificis que estiguessin més d'acord amb els gustos estètics del moment. Aquesta situació fa encara més valuoses les poques restes conservades.

Dins de les diferents tècniques, queden pràcticament comptats exemples d'escultura. A l'església parroquial de Santa Maria de Caldes d'Estrac (Maresme) es conserva un capitell romànic, reutilitzat amb funcions de pica d'aigua beneïda, que per les seves característiques iconogràfiques es presenta com una obra relacionada amb els tallers rossellonesos.

Com veurem, la poca documentació coneguda sobre l'església en qüestió i la datació del capitell a partir de referents estilístics plantegen una problemàtica important a l'hora d'analitzar-lo.

Les primeres notícies de l'església de Santa Maria de Caldes arrenquen en l'any 1219, quan uns bous que pasturaven van trobar, segons la llegenda, una imatge d'una verge sota el puig de Caldes. Aquest fet i la relació de fonts termals curatives ja conegudes pels romans en l'indret, porten a Pere Grony i altres nobles a fundar un monestir hospitaler en aquest indret. Tot seguit apareixen documentalment tota una sèrie de donacions per dotar el monestir de propietats.

Així, el 15 d'agost de 1219, Pere de Montenegro (Montnegre) dona a Santa Maria i a l'hospital que es construeix a Caldes tot el que hi té. També, el 5

de març del mateix any, Guillem d'Umbert i Ses Agudes (senyor del castell de Montpalau) dona a l'hospital les seves possessions de la zona. Saura, esposa de Bernat de Carianyo, fa donació a l'hospital de tot el que tenen en lliure alou i a perpetuïtat el 15 de març de 1219. El 9 de juliol de 1219, Guillelma de Castrovetri (Castellvell) i el seu fill Guillem de Montecateno (Montcada) donen les seves possessions al podi de Caldes. Durant els anys següents, les donacions continuen: Guillem d'Orta (18-VIII-1219), Guillem de Palaciolo (Palafolls) (29-VIII-1219), Raimon de Plicamanibus (Plegamans) (2-III-1220), Ponç de Montpalau (12-III-1221) i Guillem Subirà (14-I-1224).¹

A part d'aquestes donacions, sembla que les possessions de la capella-hospital també es van incrementar per compres; així, Pere Grony compra a Raimon Guitard, dona i fill, unes terres de Llavaneres per sis diners de plata.²

El 4 de setembre de 1230 el bisbe de Barcelona, Berenguer de Palou, i el seu capítol, atenen l'oferiment de feia temps del noble i militar Pere Grony, ciutadà de Barcelona, per a la construcció d'un hospital i també per «fer de nou» l'església dedicada a la Mare de Déu, a sant Miquel Arcàngel i a sant Pere, i dotarla dels béns propis per a la «recepció de pobres».³

Sembla que Pere Grony havia comprat inicialment alguns terrenys prop de l'església de Caldes, en el terme del castell de Mataró, sota la jurisdicció eclesiàstica de les parròquies de Sant Andreu de Llavaneres i Sant Vicens de Caldes (avui, de Montalt).

El capítol va autoritzar la construcció de la nova capella de Caldes amb un hospital i la va fer dependre directament de la seu de Barcelona, escapant-se de la jurisdicció eclesiàstica de les esmentades parròquies anteriorment. En l'àmbit jurisdiccional es convertiria en una quadra de la demarcació del castell de Mataró.⁴

Aquesta capella-hospital havia d'estar regentada pel mateix Pere Grony de per vida, en qualitat de prior de la comunitat. Els càrrecs del rector de la parròquia i d'altres clergues estarien proposats per Pere Grony i aprovats pel bisbe directament. Un cop mort aquest, l'elecció es faria igual a càrrec del rector amb el consens dels frares del lloc abans de la presentació del candidat a bisbe.

1. SALARICH, J. «Apuntes para la història de Caldas de Estrach (vulgo) Caldetas», *La Renaixensa*, Barcelona, 1882, p. 37-40. A part de citar els documents sense dir-ne la procedència, reproduïx íntegrament el document del 9-VII-1219 en l'apèndix B (p. 155-158).

2. SALARICH, J. *op. cit.*, p. 40-41. També cita una compra de terres a Berenguer Vicens, mare i germana, sense explicitar l'indret on es localitzen ni la quantitat de diners. Salarich explica que el document d'aquest últim es troba en mans del notari d'Arenys, Feliu Baralt i Sellès.

3. A. C. B., *Speculum Officialatus*, fol. 225.

4. PONS I GURI, J. M. «Jurisdiccions compartides a la Catalunya baix-medieval», dins de *Recull d'estudis d'història jurídica catalana*, vol. III, doc. 1, Barcelona, Noguera, 1984, p. 120-121.

Els pactes amb la catedral també contemplaven el permís per a l'enterrament, en el cementiri de Caldes, dels parroquians que vivien en els alous de l'església-hospital, malgrat que habitessin en territori de les parròquies de Llavaneres o Montalt.⁵

El 21 de juny de 1240 apareix Francesc de Vilaplana, cavaller i militar, com a rector de Santa Maria de Caldes.⁶ Aquesta església, a causa de les seves petites dimensions, necessitava una ampliació. El dia 22 d'octubre de 1557, el bisbe dóna llicència als obrers i parroquians de Santa Maria per engrandir-la per la part de llevant i fer un nou altar a la Mare de Déu.⁷

El 30 d'agost de 1578 el vicari general autoritzà les obres per desfer l'altar major i fer-lo nou, més alt que l'anterior.⁸ Sembla que malgrat els permisos, les obres no es van començar fins el 26 de maig de 1683.⁹

Aquest edifici va restar actiu fins el 1805, moment en què es van començar les obres del nou temple per buscar més cabuda a una nau que ja esdevenia insuficient per a la creixent població. Aquestes obres es van veure aturades entre 1808 i 1829 com a conseqüència de l'estat de guerra contra França. Arran d'aquestes reformes, l'esmentada parròquia assolí l'aspecte actual. En l'interior d'aquesta església, l'origen de la qual podem datar del segle XIII, tal com hem vist, s'hi troba, reutilitzat com a pica d'aigua beneitera, un capitell romànic amb base i fust (fig. 1).

Aquí no s'analitzarà la base i el fust, ja que semblen reutilitzats segurament d'un altre indret, possiblement del claustre del mateix convent-hospital. El que aquí mereix la nostra atenció és el capitell de marbre blanc situat al damunt (33 x 26 x 26 cm), que en el seu origen no tindria la funció de pica d'aigua beneïda sinó que, posteriorment, en el moment de la reutilització, s'hi va transformar quan es va buidar l'interior amb gallons i acanalats (fig. 2).

El capitell, derivat del model corinti, es presenta treballat a les quatre cares, cosa que ens fa pensar en una situació exempta. L'escalaborn és troncocònic, sense àbac i amb presència de collarí. El tambor s'organitza a partir de tres nivells: a la part inferior s'hi representen fulles, de forma molt llisa i uniforme, amb manca de decoració; en el segon nivell apareixen, des del centre del cistell, unes tiges que arrenquen d'un cordatge que es doblega en els xamfrans, semblant

5. A. C. B., *Dotalarium*, vol. VII, fol. 174.

6. SALARICH, J. *op. cit.*, p. 42.

7. A. D. B., Reg. Grat. (1552-58), fol. 262.

8. A. D. B., Reg. Grat. (1578-89), fol. 14.

9. A. C. B., *Spec. Ofic.*, fol. 256.

a les volutes jòniques però que reproduïx poncelles; i finalment, en l'últim nivell, apareixen en els angles uns caps de lleons, de la boca dels quals surten unes tiges que acaben en fulla i que es cargolen en el centre del capitell (fig. 3).

L'estat de conservació del capitell és bo a excepció del collarí, que resta fracturat en la part més visible. La problemàtica que ens presenta aquest capitell amb relació al seu entorn és doble. Per una banda, els fets relacionats amb el 18 i 19 de juliol de 1936 van portar a la destrucció de la documentació parroquial, fet que ens dificulta les tasques de documentació de l'edifici i el seu contingut, i a l'Arxiu Diocesà hi ha poca documentació significativa. Per altra banda, la manca de paral·lels, bé a la mateixa església o bé a la zona del Maresme, ens impossibilita de poder parlar de l'activitat d'un taller concret i d'uns paral·lels propers. A més, el treball de capitells en marbre en la nostra zona és del tot estrany.

Els estilemes del capitell ens fan pensar en paral·lels propers dels tallers rossellonesos. Hi ha tres elements que ens acosten plenament a les obres d'aquests tallers: els caps de lleons en els angles, l'ús del marbre com a material constructiu i l'estètica classicista que caracteritza l'obra en el seu conjunt.

La decoració dels angles amb caps de lleó és un tema ample representat en els capitells del Rosselló. Podem citar exemples com el capitell número 1 del claustre de Sant Andreu de Sureça, conservat actualment al cor de l'església de Santa Coloma de Cabanes (fig. 4); els capitells números 1 i 7 de la galeria meridional; els capitells 8 i 9 de la tribuna de l'església de Santa Maria de Serrabona, decorats amb caps de lleó (fig. 5); el capitell número 2 procedent del claustre d'Espirà d'Aglí (fig. 6), o els capitells de Cuixà (fig. 7).

Aquests exemples presenten unes característiques semblants al de Caldetes, com els ulls ametllats dels lleons, la posició del cap en l'angle, el treball del capitell en marbre i l'estructura de capitell amb fulles d'acant en les seves parts compositives més baixes. Malgrat aquests trets coincidents, hi ha altres aspectes diferencials, com l'ús del trepà en la factura i els forats en els ulls, cara, etc., i la representació del lleó de cos sencer, en el cas dels rossellonesos. La cronologia d'aquests capitells del Rosselló es centra, segons Xavier Barral,¹⁰ a la meitat del segle XII.

Aquest tema dels lleons en els angles també s'introdueix en zones més meridionals del Principat, com el capitell 15 del claustre de la Seu d'Urgell; i fins a Ripoll, on apareixen els lleons de cos sencer a les cantonades a partir dels models del Rosselló.

10. BARRAL, X. «L'escultura romànica a Catalunya», dins *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1994, p. 99-103.

Quant a la manera d'interpretar el capitell corinti i la manera de representar els motius vegetals, també podem buscar paral·lels en models més propers que els tallers rossellonesos, com és el cas del claustre de la Seu d'Urgell, concretament els capitells 36, 43 i 44 de Pala meridional (fig. 8), que podem situar a la meitat del segle XII,¹¹ i el capitell núm. 4 del claustre de Sant Serni de Tavèrnoles (Anserall, Alt Urgell), datable a finals del segle XII i principis del segle XIII (fig. 9).¹²

En aquests casos apareix una decoració esculpida a base de motius vegetals estilitzats, propers al cas estudiat a excepció dels caps de lleó i del material emprat, que en aquest cas seria pedra calcària i que condicionaria el resultat de l'acabat.

Hi ha un altre grup de capitells que també podríem relacionar, en el seu tractament, amb el cas estudiat, atribuïts al mestre de Cabestany i que pertanyen a la portada del monestir de Sant Pere de Rodes, concretament els números 30 i 161 del museu del castell de Peralada (fig. 10), els quals es poden considerar referents propers estilísticament i també quant a l'ús del marbre. La diferència més important són les mides i l'estructura de l'escalaborn. En el cas de Sant Pere de Rodes la part del collarí resulta d'un diàmetre més petit que la part de l'àbac. També trobem un ús del trepà i una qualitat més alta en la factura. En general aquests models presentats els podem datar dins la segona meitat del segle XII.¹³

Com podem veure, doncs, l'escultor del capitell de Caldetes tenia com a models propers els treballs dels tallers rossellonesos que des de Cuixà i Serrabona es van anar difonent per l'escultura romànica catalana, com el claustre de la Seu d'Urgell i els capitells de Sant Serni de Tavèrnoles.

La problemàtica que se'n presenta ara és la datació i localització del capitell de Caldes d'Estrac. Com hem vist en la situació històrica de la parròquia, no apareix documentada cap capella o construcció abans del 1219. De tota manera, si hipotèticament existís una construcció anterior hauria de tenir una categoria artística semblant al capitell, cosa difícil en el cas d'una capella rural. Aquesta tesi, però, queda també invalidada en no existir paral·lels conservats en el mateix recinte ni a la comarca.

11. BESERAN, Pere. «L'escultura de Santa Maria de la Seu d'Urgell», dins *Catalunya Romànica*, vol. VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 334-350.

12. CARABASSA, Lluïsa. «Sant Serni de Tavèrnoles (Anserall-Alt Urgell)», dins *Catalunya Romànica*, vol. VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 127-130.

13. GENERALITAT DE CATALUNYA, *Catalunya Medieval*, Barcelona, Lunwerg Editores, S. A. - Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1992, p. 74-75.

Una segona tesi apuntaria a la idea que el conjunt de la construcció de la capella-hospital de Caldetes a partir del 1219 podria tenir una qualitat important, seguint els esquemes d'aquest exemple conservat. Seguint aquesta argumentació, J. M. Pons i Guri utilitza l'existència d'aquest capitell per assegurar la importància de l'hospital de Caldes durant el segle XIII, a més d'altres elements, com el coneixement de l'existència de dos còdex miniats i una làpida conservada en la façana, amb caràcters incisos datables a la segona meitat del segle XIV. Pons i Guri dóna l'argument que «aquest esplendor litúrgic hauria estat impropï d'una petita parròquia com la de Caldes d'Estrac, on a l'època medieval oscil·la entre 3 i 4 focs o cases habitades, si no s'hagués convertit en centre d'atracció de la devoció de la Mare de Déu, que fos motiu d'aplecs i romiatges i de les ofrenes dels fidels».¹⁴

Aquest esplendor que Pons i Guri pressuposa el podem documentar en etapes posteriors en el temps. Sembla que les virtuts curatives de l'hospital van gaudir de prestigi dins la població de la capital del Principat a principis del segle XIV, fins al punt que el rei Jaume II mateix va fer construir una casa prop del doll d'aigua calenta, anomenada Cambra del Rei. Pel que sembla, el mateix rei i la seva esposa Maria de Lusignan van utilitzar els serveis de les aigües de Caldes d'Estrac per a guarir els seus mals. També el Consell de Cent barceloní va subvencionar la construcció d'uns balnearis, segons el pagament de dues partides de 100 lliures i 300 sous l'any 1343 per a les «Cases de bany de Caldes Destarach».¹⁵

A finals del segle XIV, el 23 de febrer de 1396, el rector de la parròquia, mossèn Francesc Faber, d'acord amb el bisbe de Barcelona Ramon d'Escales, i amb el patró de l'església Berenguer de Cortils, va vendre a la ciutat de Barcelona la jurisdicció civil i criminal, mer i mixt imperi que els pertanyia com a jurisdicció de la quadra; i a més, el control de l'aigua també passaria al Consell de Cent.¹⁶

A partir d'aquest moment la quadra es va regir per dos procuradors barcelonins que administraven totes les possessions de la ciutat de Barcelona, amb les atribucions d'administrar justícia i cobrant els impostos. Durant el segle XV els procuradors van passar a ser un de sol, fins que finalment, a finals del segle XV, el poble de Caldes es va governar per un batlle escollit pel Consell de Cent entre la gent del poble. El primer batlle documentat es deia Jaume Caldera i va exercir des del 9 d'agost de 1454.¹⁷

14. Pons i GURI, J. M. «La Mare de Déu del Remei de Caldes», dins *Super Arennys*, núm. 10 (juliol de 1990), Col·lectiu del Museu Arxiu d'Arenys de Munt, Arenys de Munt, 1990, p. 15.

15. CARRERAS CANDI, F. *Caldetes o l'antigua quadra d'Estrach*, Barcelona, 1893, p. 96.

16. I. M. H. B., *Llibre Vermell*, tom III, fol. 276.

17. SALARICH, J., *op. cit.*, p. 48.

Com podem veure, aquesta argumentació que un centre de primer ordre, proper a la cort, generés unes produccions artístiques de primera magnitud, com les del capitell objecte d'aquest estudi, no són pertinents abans del segle XIV i per tant no expliquen que un taller d'escultors romànics treballés a Caldetes a finals del segle XII i principis del XIII.

Una altra idea que es podria tenir en compte seria la de considerar que el capitell fos una producció anterior al segle XIV i que per algun motiu no conegut, segurament per l'acció d'algun rector de la parròquia, va ser traslladat a aquest indret.

Per a la verificació d'aquesta hipòtesi caldria documentar la descripció més antiga en què apareix el capitell. A partir d'aquest punt, per la manca de documentació, se'ns obre un altre interrogant: la possible procedència del capitell.

La documentació més antiga sobre el capitell la trobem el 1881 publicada en el *Butlletí de l'Associació Catalana d'Excursions Científiques*, on apareix la notícia sobre «[...] una bona pica, que es una columna de capitell y basa romànica»,¹⁸ també en el 1884, en una excursió a Caldes d'Estrac s'explica: «[...] essent lo més notable d'ella la pica de marbre, de estil romànic de la darrera època, que s'creu procedent del temple primitiu edificat en el segle XIII».¹⁹ Com podem veure, a finals del segle XIX aquest capitell ja tenia les mateixes funcions que en l'actualitat.

Les afinitats amb l'obra del taller del mestre de Cabestany a Sant Pere de Rodes i la qualitat de la peça podrien explicar la possible procedència del capitell en aquest indret. A més, coneixem el saqueig del monestir en l'aspecte arquitectònic de l'abandonament de la comunitat, a finals del segle XVIII, i el desconeixement de parts importants de l'escultura monumental del monestir.²⁰ Hi ha trets coincidents: la connexió amb els programes iconogràfics i estilístics dels tallers rossellonesos i del cercle del mestre de Cabestany, amb una franja cronològica des del 1120 aproximadament fins a principi del segle XIII, i la qualitat de la peça, que ha d'anar lligada a un centre productor de certa qualitat.

La dispersió de les peces i les poques restes conservades del monestir de Sant Pere de Rodes com a referents poden ajudar a explicar un possible origen d'aquesta peça en aquest monestir.

18. «L'excursionista», *Butlletí mensual de l'Associació Catalana d'Excursions Científiques*, any IV, núm. 30 (30-IV-1881), p. 610.

19. *Butlletí Mensual de l'Associació d'Excursions Catalana*, any VII, núm. 74-75 (nov.-dec. de 1884), p. 234.

20. BARRACHINA, Jaume: «L'expoliació escultòrica del monestir: inventari i agrupació estilística», dins *Lambar. Estudis d'Art Medieval*, vol. II (1981-1983), Amics de l'Art Romànic, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1986, p. 79-81.

Conclusions

La cronologia fundacional de la capella de Santa Maria de Caldes vers el 1219 i la inexistència d'una capella anterior en el mateix indret, almenys amb la categoria decorativa que demana, com a entorn, el capitell estudiat, pressuposa la procedència exterior del capitell.

Donada la manca de documentació, ja que va ser destruïda durant el període de la Guerra Civil (1936-39), sols podem abordar l'anàlisi del capitell per la via estilística. El capitell no presenta paral·lels ni a la població (altres peces reaprofitades o conservades) ni a la comarca. Els paral·lels estilístics més propers pertanyen a les obres de tallers rossellonesos propers a la tribuna de Serrabona, el claustre de Cuixà, el monestir de Sant Pere de Rodes, els capitells de Sant Serni de Tavèrnoles o la Seu d'Urgell, per citar alguns dels més propers.

Aquests paral·lels ens porten a una cronologia que es pot moure aproximadament entre el 1120 i principis del segle XIII, anteriors a la construcció del convent-hospital de Caldes, cosa que reforça la tesi d'importació del capitell. Un fet que donaria un possible origen de la peça seria el d'haver format part del patrimoni escultòric monumental d'un edifici important, com seria el cas del monestir de Sant Pere de Rodes, donada la qualitat de la peça.